

RECENSIES

S. ter Braake, *Met recht en rekenschap. De ambtenaren bij het Hof van Holland en de Haagse Rekenkamer in de Habsburgse Tijd (1483-1558)*, Hollandse Studiën, 42 (Hilversum: Verloren, 2007) 464 p. ISBN 978 90 8704 010 9. Tevens verschenen als proefschrift aan de Universiteit Leiden, 2007.

Met Recht en Rekenschap handelt over de werking en evolutie van het Hof van Holland en de Haagse Rekenkamer onder het Habsburgse bewind en over het carrièreverloop binnen deze instellingen. Ter Braake draagt zo bij tot een ondertussen al lange reeks van studies gewijd aan de gewestelijke instellingen die zich in de Nederlanden op Bourgondisch-Habsburgs initiatief ontwikkeld hebben. De auteur biedt meer in het bijzonder een direct en volwaardig vervolgonderzoek op het eerdere werk van Mario Damen.

De hoeveelheid aangewende literatuur en vooral de massa veelal onuitgegeven bronnen die hij heeft geconsulteerd, laten Ter Braake toe aan de hand van een prosopografische studie in de eerste drie hoofdstukken een gedetailleerd beeld te schetsen van de werking van het Hof en de Rekenkamer. Achtereenvolgens komen aan bod: de organisatie en uitbouw van de instellingen, de aanstelling van de ambtenaren, de motieven die bij die aanstelling en beroepskeuze een rol speelden, en ten slotte de herkomst, achtergrond, opleiding en het carrièreverloop van de ambtenaren. Het rijke, onderzochte bronnenmateriaal biedt Ter Braake bovendien de mogelijkheid de ietwat droge materie van institutionele hervormingen en opeenvolgende verordeningen te doorspekken met commentaren en opmerkingen van de historische betrokkenen. De prosopografische gegevens en het andere materiaal dat in bijlage bij het boek wordt geleverd, laten de lezer bovendien toe de rijkdom van Ter Braakes onderzoekswerk meer in detail te consulteren.

De auteur gaat vervolgens dieper in op twee aspecten van de werking van het Hof en de Rekenkamer, namelijk de relatie met de onderdanen in hoofdstuk vier en de opkomende ketterbestrijding in hoofdstuk vijf. Hoofdstuk vier laat de lezer toe in detail te ontdekken hoe de ambtenaren de ambities van de centrale regering ten opzichte van de Hollandse en Zeeuwse graafschappen probeerden te verwezenlijken en naar de onderdanen te vertalen. Een vaak problematische opdracht, niet in het minst wanneer ook binnen de instellingen het enthousiasme voor een bepaald (centraal) uitgestippeld beleid niet steeds even groot was. Vooral Ter Braakes identificatie van een aantal intermediaire personen tussen enerzijds het centrale niveau en anderzijds de steden of onderdanen is belangwekkend gezien hun vaak cruciale rol in zowel het doordrukken van de bevelen van de vorst als in het doorgeven van de verzuchtingen van de onderdanen. Ook de vaststelling dat naarmate de zestiende eeuw vorderde, mannen als Gerrit van Assendelft of Vincent Cornelisz, die voorheen met verve zo'n bemiddelende rol hadden vervuld, niet meer werden opgevolgd door personen van een gelijkaardig kaliber, is van groot belang. De auteur ziet in dit gemis immers één van de factoren die een efficiënte reactie op de latere Opstand in de weg hebben gestaan.

Hoewel Ter Braake de rol van de gewestelijke ambtenaren in de ketterbestrijding in het daaropvolgende hoofdstuk terdege in beeld brengt, spreekt dit vijfde hoofdstuk toch iets minder aan. Enerzijds is de ketterbestrijding, zoals de auteur zelf erkent, in andere werken al uitvoeriger besproken. Anderzijds lijken de – weliswaar intensieve – activiteiten van de ambtenaren op dit vlak niet zo wezenlijk te verschillen van de vervulling van andere taken die de vorst en de centrale overheidsniveaus hun oplegden. Steeds is er immers die spanning te bespeuren tussen een rigide opvolging van centrale en daarmee soms onrealistische verordeningen en het in overweging nemen van een pragmatische en door de lokale situatie ingegeven optreden. Alleen de frustraties van de gewestelijke ambtenaren over de onverzettelijkheid van Karel v, Filips II of de landvoogd op het vlak van de ketterbestrijding kunnen uitzonderlijk worden genoemd.

Ten slotte besteedt de auteur in zijn laatste hoofdstuk veel aandacht aan het ontleden van de netwerken van de verschillende ambtenaren en aan de vraag hoe zij die netwerken in de dagelijkse werking van de instellingen, in hun relaties met vorst en onderdanen en in het opwaarderen van hun eigen positie aanwendden. Hoewel Ter Braake een hele reeks connecties tussen ambtenaren en interventies ten voordele – of soms ten nadele – van bepaalde van hun collegae of verwanten kan blootleggen, dienen er bij dit hoofdstuk toch een aantal aanmerkingen te worden gemaakt. Zo definieert Ter Braake begrippen als ‘netwerk’ of ‘partij’ veel te vaag, wat de kracht van zijn bevindingen niet ten goede komt. Hij wijt bijvoorbeeld de weinig succesvolle reactie op de Opstand, zoals hierboven al aangehaald, aan een verzwakking van de ambtenaren die onder Filips II de dienst in het Hof en de Rekenkamer uitmaakten en van de met hen gelieerde ‘netwerken’. Maar evengoed kan men die ‘netwerken’ als de (vorstelijke) ‘partij’ beschouwen, waarvan de tanende invloed en aanhang een gevolg waren van de steeds onpopulairdere politiek van Karel v en vooral Filips II. Een zelfde gebrek aan duidelijke definiëring van als algemeen gekend beschouwde begrippen – zoals het Weberiaanse ideaaltype van de ‘ambtenaar’ of een begrip als ‘eer’ –, treft men overigens ook al aan in hoofdstuk twee. Ter Braake heeft uiteraard gelijk wanneer hij opmerkt dat het overgeleverde materiaal niet altijd toelaat bepaalde vermoede of indirect aantoonbare relaties tussen ambtenaren of verschillende bestuursniveaus exact te bepalen. Een meer geëxpliciteerde theoretische onderbouw en betere definiëringen van de gehanteerde begrippen hadden de analyse wellicht nog wat extra kunnen verhelderen.

Jonas Braekevelt

UGent, Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis

Remieg Aerts en Piet de Rooy (eds.), *Geschiedenis van Amsterdam. Hoofdstad in aanbouw 1813-1900* (Amsterdam: SUN, 2006) 636 p. ISBN 90-5875-139-2.

Piet de Rooy (ed.), *Geschiedenis van Amsterdam. Tweestrijd om de hoofdstad 1900-2000* (Amsterdam: SUN, 2007) 655 p. ISBN 978-90-5875-140-9.

De afgelopen jaren is van diverse Nederlandse steden een stadsgeschiedenis uitgekomen. Ook Amsterdam heeft recentelijk een nieuwe geschiedenis gekregen. Vorig jaar verscheen het vierde en laatste deel van een serie dikke boekwerken over de Amsterdamse historie vanaf het vroegste begin tot het jaar 2000. Evenals andere geschiedwer-

ken over brede onderwerpen met een lange tijdsduur, dragen ook stadsgeschiedenissen een inherent probleem in zich. Ze moeten een wijd scala aan gebeurtenissen en ontwikkelingen beschrijven, maar het mogen geen kroniekachtige opsommingen worden. Pas bij een bijzondere invalshoek en vraagstelling kan een interessant verhaal ontstaan. Voor de redacteuren is het kortom de crux om talrijke en heel uiteenlopende zaken uit de stedelijke geschiedenis samen te vatten vanuit één centraal, ordenend perspectief. Hier staat de vraag centraal hoe dat probleem is aangepakt in de delen drie en vier van de *Geschiedenis van Amsterdam*. Deze delen behandelen respectievelijk de periode 1813 tot 1900 en 1900 tot 2000. Hoewel het twee grotendeels op zich staande boekwerken betreft, verdienen ze een gezamenlijke bespreking, zoals verderop zal blijken.

Het derde deel van de *Geschiedenis van Amsterdam*, onder redactie van Remieg Aerts en Piet de Rooy, behandelt hoe de stad zich in de negentiende eeuw tot hoofdstad ontwikkelde. Deze fase van 'hoofdstad in aanbouw' volgde op een eerder ingezette relatieve neergang. Tijdens de Republiek was Amsterdam niet alleen onbetwistbaar de machtigste stad van het land geweest, maar had zij ook internationaal een voor-aanstaande positie genoten. De opkomst van de grote mogendheden Groot-Britannië, Frankrijk, Oostenrijk, Rusland en Pruisen in het postnapoleontische Europa deed Amsterdam echter afzakken tot het niveau van titulaire hoofdstad van een perifere landje. Bovendien was binnen Nederland de hoofdstedelijke status van Amsterdam allerminst vanzelfsprekend. Zo waren de Staten-Generaal en het Huis van Oranje in Den Haag gevestigd en kwam Rotterdam economisch sterk op. Toch waren de Amsterdammers er aan het eind van de negentiende eeuw van overtuigd geraakt dat alle belangrijke ontwikkelingen in Nederland zich het eerst in Amsterdam aankondigden. Zij beschouwden hun stad als de hoofdstad van de beschaving in de ruimste zin van het woord. Kennelijk was het Amsterdam gelukt 'zichzelf als hoofdstad uit te vinden', om het in de woorden van Aerts en De Rooy te formuleren. Het zoeken naar een eigen identiteit van de stad had resultaat gehad. Met hun vraag hoe Amsterdam zichzelf als hoofdstad uitvond, kiezen Aerts en De Rooy voor een actuele invalshoek. Zelfbeeld en identiteit zijn druk bediscussieerde onderwerpen in de huidige geschiedwetenschap.

Aerts en De Rooy nemen nadrukkelijk afstand van het in de negentiende eeuw ontstane beeld dat Amsterdam tot aan de jaren zeventig van die eeuw een fase van stilstand en verval doormaakte. Toch beweren zij niet simpelweg het omgekeerde. Daarvoor waren de problemen waarmee de stad worstelde volgens hen aantoonbaar te groot. Zij signaleren een versnelling van veranderingen vanaf het derde kwart van de negentiende eeuw. Belangrijk is dat de auteurs de gesignaleerde versnelling bepalend laten zijn voor de structuur van hun boek. Het eerste gedeelte, dat de periode tot circa 1850 behandelt, is vanwege de traagheid van de veranderingen thematisch van opzet. In dit gedeelte schetst Aerts in afzonderlijke blokken de infrastructurele, demografische, sociale, culturele, religieuze, politieke en economische grondlijnen van de stad. Hij doet dit op een gedegen manier, met veel aandacht voor de wijze waarop de ideeën en opvattingen van de tijdgenoten van invloed waren op de verschillende domeinen. In ieder geval richt Aerts zich vooral op het meer mentale facet in de geschiedenis. Zijn langste hoofdstuk, met als thema Openbaarheid en Beslotenheid, gaat over zaken zoals het culturele leven en de publieke opinie. Aan de economie wijdt hij maar een relatief kort gedeelte, terwijl hij ook hier veel aandacht heeft voor mentale invloeden. Zo plaatst hij de draai rond 1860 van de Amsterdamse handelselite naar een economisch liberale koers in het kader van 'een nieuwe mentale oriëntatie' die zich ook in de culturele en politieke sfeer voordeed. Dit betekent niet dat Aerts geen oog heeft voor

de manier waarop economische, maar bijvoorbeeld ook sociale en demografische ontwikkelingen, de opvattingen van mensen kunnen beïnvloeden. Zo beschrijft hij fraai hoe de teloorgang van enkele oude Amsterdamse handelshuizen bijdroeg aan het beeld dat de hele stad in verval was. Het tweede, door De Rooy geschreven, gedeelte heeft een chronologische structuur. Volgens de redacteuren sluit deze structuur het best aan bij de nieuwe dynamiek van Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw. Hun opzet lijkt een gelukkige te zijn. De Rooy weet met een sprankelend verhaal de vaart er goed in te jagen.

Toch heeft de door Aerts en De Rooy gekozen structuur ook een nadeel. Hoewel beide auteurs het beeld bestrijden dat Amsterdam tot ver in de negentiende eeuw stilstond, creëren ze halverwege hun boek een stijlbreuk die niet alleen aansluit bij de door hen gesignaleerde feitelijke versnelling in ontwikkelingen, maar ook bij het bestreden beeld. Hierdoor krijgt hun verhaal iets ongrijpbaars. De vraag blijft zich opdringen tot hoeverre de gekozen vertelstructuur zelf beeldvormend werkt. Of om het anders te formuleren: door het ontbreken van één overkoepelende vertelstijl, biedt het boek aan de lezer geen houvast om zelf de precieze relatie tussen de historische ontwikkelingen en de perceptie van de tijdgenoten te kunnen leggen. Dit zou geen probleem zijn als de auteurs zelf dit verband expliciteerden. Zij doen dat echter maar zeer ten dele. Daarmee zijn we bij het kernprobleem van het derde deel van de *Geschiedenis van Amsterdam* aanbeland. Weliswaar bevat het boek passages waaruit blijkt hoe concrete ontwikkelingen van invloed waren op het Amsterdamse zelfbeeld en hoe de perceptie van de betrokkenen hun handelen beïnvloedde, maar het geeft geen uitgewerkt totaalbeeld. Dit heeft als gevolg dat de lezer over allerlei ontwikkelingen leest, hij tevens verneemt dat de Amsterdammers hun stad als hoofdstad gingen beschouwen, maar dat het precieze verband tussen alle ontwikkelingen en het ontstane zelfbeeld wat schimmig blijft. De voor identiteitsvormingsprocessen belangrijke cirkel van feitelijke ontwikkelingen naar perceptie en weer terug wordt niet helder doorlopen. Dat is jammer, te meer omdat alle daarvoor nodige informatie wel in het boek aanwezig is.

Hetzelfde probleem geldt tot op zekere hoogte ook voor het vierde deel van de *Geschiedenis van Amsterdam*, onder redactie van De Rooy. Dit deel heeft als hoofdthema hoe het Amsterdamse zelfbeeld zich in de twintigste eeuw verder ontwikkelde. De Rooy neemt zelf de eerste drie decennia voor zijn rekening. Vervolgens beschrijft Guus Meershoek in een genuanceerd en daardoor des te aangrijpender verhaal de periode onder Duitse bezetting. Doeko Bosscher behandelt het naoorlogse tijdvak, waarin Amsterdam steeds meer een stad werd van jongeren en nieuwkomers van buiten Nederland. Bosscher geeft hierbij blijk van een grote persoonlijke betrokkenheid die sommigen wellicht zouden aanduiden als subjectief of partijdig. Zijn betrokken, interpreterende schrijfstijl pakt echter goed uit in die zin dat het zorgt voor een leesbaar vertoog met duidelijke interpretatielijnen. Positief is ook dat Bosscher Amsterdam nadrukkelijk in een bredere nationale en internationale setting plaatst.

Deel vier eindigt met een epiloog, waarin De Rooy de hele Amsterdamse geschiedenis samenvat. In essayistische stijl beschrijft hij hoe de stedelijke sociale, politieke en economische structuur en het Amsterdamse zelfbeeld elkaar door de eeuwen heen beïnvloedden. Met betrekking tot de negentiende en twintigste eeuw schetst hij mooi hoe het na de eenwording van Nederland uiteindelijk de Amsterdamse sociaal-democraten waren die er in slaagden het oude stadsburgerschap met het nieuwe staatsburgerschap te verenigen. Zij deden dit, aldus De Rooy, door Amsterdam te presen-

teren als nationale proeftuin voor de toekomstige ontwikkelingen elders in het land. Daarmee werd de zelfconceptie van de stad als hoofdstad ten volle ontplooid. In zijn epilog trekt De Rooy kortom alsnog in een helder overzicht de grote lijnen van de Amsterdamse identiteitsvorming die eerder grotendeels impliciet waren gebleven.

D.T. Broersma
Rijksuniversiteit Groningen

Aart Vos, *Burgers, broeders en bazen. Het maatschappelijk middenveld van 's-Hertogenbosch in de zeventiende en achttiende eeuw* (Hilversum: Verloren, 2007) 423 p. ISBN 9789087040116. Tevens verschenen als proefschrift aan de Universiteit Utrecht 2007.

Burgers, broeders en bazen is de dissertatie van Aart Vos over het maatschappelijk middenveld, ofwel de *civil society*, van het vroegmoderne Den Bosch. Vos is geïnteresseerd in de vormgeving van de stedelijke samenleving en wil aantonen dat zij een ingewikkeld samenspel is geweest tussen stadsbestuurders, geloofsgroepen en corporaties. Hij stelt zich ten doel dit proces zo grondig mogelijk te ontleden, conflicten te tonen en een lange termijn ontwikkeling te schetsen. Vos tracht de Bossche *civil society* te beschrijven door eerst in te gaan op poorter- of burgerschap en voorts drie sociale verbanden te behandelen: schutterijen, ambachtsgilden en de gereformeerde gemeente. Dit doet hij tegen de achtergrond van een religieus gemengde samenleving. De stad was tijdens de Opstand trouw aan de Spaanse koning, totdat Prins Frederik Hendrik in 1629 Den Bosch veroverde. De overwegend katholieke burgerij kwam daarmee onder calvinistisch gezag te staan. De eerste decennia bestond er een sterk antikatholieke stemming die zijn stempel drukte op het dagelijks leven.

Binnen deze pluriforme samenleving bood een aantal instanties samenhang. Een van de bindende factoren in het vroegmoderne stadsleven was het burger- of poorterschap. Niet alleen scheidde dit burgers van buitenstaanders, ook was het een instrument voor de inrichting van de machtsverhoudingen binnen de stad. Burger-schap verzekerde inwoners van stedelijke bescherming en verschafte hen toegang tot collectieve diensten als armenzorg en corporaties als de gilden. Vos laat zien dat het poorterschap niet zozeer een verbindende functie had, maar dat zij vooral leidde tot de uitsluiting van grote groepen Bosschenaren. Midden zeventiende eeuw werd het burgerschap kosteloos verstrekt aan calvinisten, terwijl katholieken daarvan waren uitgesloten. Toch werd gaandeweg het poorterschap minder gepolitiseerd – volgens Vos een ‘religieus neutraal fenomeen’ – al gold dit vooral voor katholieken die nuttig waren voor de stedelijke economie. Anders dan het burgerschap beschouwt Aart Vos de schutterijen als een verbindende factor. Omdat de calvinisten een minderheid vormden, bestonden de milities logischerwijs grotendeels uit katholieken. Schutterijen boden hun leden een gemeenschappelijk identiteit die niet gebaseerd was op geloof maar op trouw aan de stad. Wederom wogen economische factoren zwaar: aangezien burgers zelf opdraaiden voor de kosten van hun uitrusting was de schutterij voorbehouden aan vermogende Bosschenaren. De ambachtsgilden worden, net als de schutterijen, neergezet als een verbroederende instantie. Vos benadrukt dat deze bijdroegen aan een gezamenlijk zelfbeeld voor katholieken en protestanten. Gildeleden presenteerden zich als een pijler van de stadsgemeenschap. Onderlinge verschillen in

geloof werden minder belangrijk geacht. Ten slotte behandelt Vos de gereformeerde kerk. Deze is uiterst boeiend omdat de calvinistische gemeenschap na de Staatse verovering vrijwel van de grond af moest worden opgebouwd. De 'calvinisering' werd vooral bewerkstelligd door protestanten van buiten de stad aan te trekken. Dit was aantrekkelijk omdat het poorterschap voor hen, zoals gezegd, tijdlang gratis was; zij konden aldus toetreden tot de selecte groep van potentiële stadsbestuurders en kregen als protestants burger toegang tot de aantrekkelijkste stedelijke voorzieningen. Vos laat zien dat de gereformeerde kerkenraad zich duidelijk afzette tegen de katholieke meerderheid en het de stadsbestuurders waren die de religieuze verschillen trachtten te overbruggen. Dat is dan ook de voornaamste conclusie van Vos: het stadsbestuur deed er alles aan om de lieve vrede te bewaren, daarin gesteund door het maatschappelijk middenveld. Binnen de corporaties konden leden vrijelijk hun mening ventileren. Daarmee ziet Vos deze sociale verbanden als de basis voor een democratische samenleving, waarin het algemeen belang voorop staat.

Het is op dit punt dat Vos' betoog minder overtuigt, wat verband houdt met het lastige begrip *civil society*. Doorgaans verstaat men eronder de optelsom van vrijwillige organisaties – los van de staat en buiten de sfeer van de economie, maar ook losgezonnen van de intieme privésfeer. Een ander aspect is de vermeende 'democratiserende' waarde die van de *civil society* zou uitgaan. Wat dit betreft zijn de studies van Robert Putnam richtinggevend geweest. Deze Amerikaanse socio- en politicoloog beschouwt de *civil society* als een noodzakelijk bemiddelend platform tussen individuen en de staat. Kleine sociale verbanden maken collectief optreden mogelijk waardoor als vanzelf een open samenleving zou ontstaan. Vos helt soms wel erg veel over naar het positieve Putnam-standpunt. Hij wil het conflict niet mijden, maar hamert op het vreedzaam samenleven tussen katholieken en protestanten: 'Men dronk uit hetzelfde glas en at aan dezelfde tafel'. Maar alle gezelligheid ten spijt moet geconstateerd worden dat het ancien régime een periode van fundamentele rechtsongelijkheid was. Op de verbroedering tussen de verschillende groepen valt wat af te dingen. Katholieken kregen net zoveel ruimte als hen door de calvinisten werd toegestaan. Feitelijk waren katholieken veroordeeld tot het maatschappelijk middenveld, uitgesloten als zij waren van officiële functies. Vrouwen, joden en vreemdelingen hadden nog minder rechten, zoals de auteur overigens treffend laat zien bij de ambachtsgilden. Bovendien bepaalde rijkdom in hoge mate de acceptatie van verschillen. En het is maar zeer de vraag of de bestudeerde corporaties werkelijk hebben bijgedragen aan de 'democratisering'. Het is niet voor niets dat tegen 1800 steeds argwanender werd gekeken naar de stedelijke corporaties, juist omdat zij vooral de belangen van een kleine geprivilegieerde groep behartigden.

Ondanks deze kritiek is het boek een gedegen studie die goed inzicht levert in het vroegmoderne Den Bosch en de stedelijke processen van in- en uitsluiting. Verder is van grote waarde dat enorm veel archiefmateriaal is ontsloten. Vos weet zijn grote kennis te combineren met een heldere schrijfstijl. En Den Bosch is nu eens niet een Hollandse stad, maar een typisch voorbeeld van een stad in de landgewesten. Zodoende biedt deze studie mogelijkheden voor vergelijkingen tussen steden in de verschillende gewesten. Vos' studie draagt kortom ontegenzeggelijk bij aan ons begrip van de *civil society* in de tijd van de Republiek.

Martijn van der Burg

Universiteit Leiden, Economische en Sociale Geschiedenis

Michiel de Jong, *'Staat van oorlog'. Wapenbedrijf en militaire hervorming in de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1585-1621* (Hilversum: Verloren, 2005) 383 p. ISBN 90-6550-792-2. Tevens verschenen als proefschrift aan de Universiteit Leiden 2002.

Militaire geschiedenis is in Nederland lang een ondergeschoven kind geweest. Na het verschijnen van het overzichtswerk van F. de Bas en F.J.G. ten Raa, *Het Staatse leger*, begin twintigste eeuw, bleef het voor wat de Republiek der Verenigde Nederlanden betreft, op een enkele uitzondering na, stil aan het militair historische front. Dit is aan het veranderen. Vooral de militaire geschiedenis van de vroege Republiek zit duidelijk in de lift. Zo is er het nwo-project 'Oorlog en samenleving in de Gouden Eeuw' aan de Universiteit van Amsterdam en het Centrum voor de Studie van de Gouden Eeuw. En het Nederlands Instituut voor Militaire Historie werkt aan een handboek Nederlandse militaire geschiedenis. Het boek van Michiel de Jong sluit bij deze ontwikkelingen aan.

'*Staat van Oorlog*' is in 2002 als proefschrift aan de Universiteit Leiden verdedigd. De promotors waren Peter Klein en Thomas Lindblad. Beiden zijn geen militair historicus, maar specialisten in de economische geschiedenis. Een snelle vergelijking van de tekst van het proefschrift en het uitgegeven boek levert weinig verschillen op. De opzet is gelijk gebleven en ook in de tekst kwam ik weinig veranderingen tegen. Aan de handelseditie is wel een register op namen van personen, plaatsen en schepen opgenomen. Inconsequent zijn hierbij scheepsnamen gecursiveerd en staan soms tussen aanhalingstekens, zoals in de tabellen. Het boek ademt nog steeds de sfeer van een eerste proeve van bekwaamheid.

Het boek gaat over de wapenproductie en -handel. Hierbij staat de vraag centraal 'hoe koopliedenondernemers er tussen 1585 en 1621 in slaagden deze bedrijfstak tot zulke grote omvang uit te bouwen' (p. 17). Hoe deze vraag zal gaan worden beantwoord, wordt niet uitgewerkt. Wel vormt het model van onder andere Charles Tilly – dat het ondernemersgedrag in het wapenbedrijf binnen de drie onderling samenhangende processen van economische ontwikkeling, militaire hervormingen en staatsvorming plaatst – het uitgangspunt van het onderzoek. Deze drie processen bepaalden de conditie waaronder de wapenkooplieden opereerden. Hoe het ondernemersgedrag hierin past blijft onduidelijk (p. 17).

De Jong heeft een duidelijk en helder gestructureerd boek geschreven. Naast de inleiding en conclusie kent het werk twee delen: één over de vraagzijde en het ander over de aanbodzijde van de wapenhandel. In het eerste deel komt dus de vraagzijde van de Nederlandse wapenhandel aan bod, te weten: het Staatse leger, de admiraliteitscolleges, de koopvaardij, de Verenigde Oost-Indische Compagnie (voc) en de wapenexport. Het leger was natuurlijk één van de belangrijkste binnenlandse afnemers van oorlogsmaterieel. Door de legerhervormingen van Maurits van Nassau (1567-1625) vond bij de infanterie een verschuiving plaats van roer naar het musket en kregen spiesen een vast aandeel van eenderde. Standaardisatie was een tweede belangrijke ontwikkeling en schaalvergroting een derde. Dit alles leidde tot concentratie bij de leveranciers. De tweede belangrijke binnenlandse afnemer was de oorlogsvloot. Grotere spiegelschepen maakten een bewapening over de hele lengte van het schip mogelijk. Scheepsartillerie ging een grotere rol spelen. De expansie over de wereldzeeën aan het eind van de zestiende eeuw zorgde voor een sterk toegenomen vraag naar wapens bij de koopvaardij. Vooral in de risicovolle langeafstandshandel speelden protectiekosten een rol en er werd relatief veel aan bewapening uitgegeven, wat geregeld

tot een run op oorlogsmateriaal leidde. Hierbij was de overheidssteun met oorlogsmaterieel, schepen, bemanningen en geld veel belangrijker voor het opstarten en tot bloei brengen van nieuwe markten dan als instrument om de protectiekosten voor de ondernemers te verlagen (p. 125). De VOC vormde in deze jaren de belangrijkste civiele afnemer van oorlogsmaterieel. Zo maakten de bewapeningskosten ongeveer een kwart van de totale equipagekosten van de retourschepen uit. De Nederlandse wapenexport groeide spectaculair in de periode 1585-1621. Door middel van een systeem van paspoorten reguleerden de Staten-Generaal de wapenuitvoer. In tegenstelling tot de binnenlandse markt, waar een beperkte groep ondernemers actief was, was dit voor de exportmarkt niet het geval.

Het tweede deel over de aanbodzijde kent vier hoofdstukken: de aanvoer van grondstoffen, de bedrijfstak, ondernemerstactieken en wapenhandel en overheidsfinanciën. De Nederlandse wapenproducenten waren afhankelijk van de invoer van grondstoffen zoals salpeter, maar ook van halffabrikaten. Vooral Zweden werd als toeleverancier belangrijk. De opkomende Nederlandse wapenijverheid kende een relatief gecompliceerde wijze van productie door een vergaande arbeidsdeling. Beperkende factoren hierbij waren de invoer van grondstoffen, geschoolde arbeid en kapitaal. De kosten voor grondstoffen maakten bijna driekwart van de variabele fabricagekosten uit. Ter financiering van de dure voorraadvorming van salpeter, koper en brons deden de producenten enerzijds een beroep op kapitaalkrachtige kooplieden en anderzijds op de overheid. Zoals op zoveel terreinen ontwikkelde zich ook hier een symbiose tussen overheid en ondernemers. Omgekeerd verleenden kooplieden namelijk krediet ten behoeve van het Staatse leger, de ontvangersgeneraal en de stedelijke thesauriers.

Zoals gezegd is het een overzichtelijk boek dat op veel nieuw archiefonderzoek is gebaseerd. Door het ontbreken van een helder uitgewerkte vraagstelling is niet helemaal duidelijk welk punt de auteur nu precies wil maken. Door ook in de conclusie te verwijzen naar de drie onderling samenhangende processen van economische ontwikkeling, militaire hervormingen en staatsvorming wordt de indruk van een cirkelredenering gewekt (p. 338). Daarmee loopt het boek een beetje met een sisser af.

Victor Enthoven

Nederlandse Defensie Academie / Vrije Universiteit

Thomas H. von der Dunk, *Een Hollands heiligdom. De moeizame architectonische eenwording van Nederland* (Amsterdam: Bert Bakker, 2007) 574 p.
ISBN 978 90 351 3059 3.

De jarenlange klacht van Thomas von der Dunk dat de ontwikkeling van de achttiende-eeuwse architectuur in de Republiek zelden systematisch wordt bestudeerd, en al helemaal niet in verband met de politieke ontwikkelingen of in internationaal perspectief, is grotendeels terecht. *Een Hollands heiligdom* is een poging om in die toestand verandering te brengen.

De auteur weet waarover hij spreekt. Het boek is een bewerking van zeventien wetenschappelijke artikelen die hij tussen 1995 en 2001 publiceerde in Nederlandse jaarboeken en tijdschriften, en uit bibliografie en noten blijkt een enorme kennis van bronnen en secundaire literatuur. Juist daarom is het opmerkelijk dat hij geen

melding maakt van de nieuwe studies die verschenen tussen 2001 en 2006 – te denken valt aan het nummer van het *Bulletin KNOB* uit 2005, dat geheel is gewijd aan de Nederlandse bouwkunst in de achttiende eeuw, en aan het werk van Freek Schmidt, in het bijzonder diens (zeer systematische!) *Paleizen voor prins en burgers. Architectuur in Nederland in de achttiende eeuw* (Zwolle: Waanders 2006).

Ondanks het wetenschappelijk gewicht is de lectuur van de volle, ook nog eens van zijdelings gerelateerde gegevens overlopende bladzijden licht. In een aanstekelijke, journalistieke schrijfstijl draagt Von der Dunk het enthousiasme voor zijn onderwerpen met gemak over op de lezer. Toch is *Een Hollands heiligdom* uiteindelijk geen gemakkelijk boek. Dat is te wijten aan de vorm die de schrijver gekozen heeft. Het in volgorde zetten, aan elkaar schrijven, maar inhoudelijk grotesk onveranderd laten van bestaande artikelen heeft geleid tot een zekere versnippering. Het is wat ongemakkelijk dat de uitgangspunten en stellingen van het werk zijn verspreid over drie stukken: 'Het patriotse bouwen', 'Architectuur en regio tussen 1750 en 1850' en 'De Bataafse omwenteling en de bouwkunst'; respectievelijk het tweede, negende en zestiende hoofdstuk. Die delen vormen met elkaar het hoofdthema van het boek; de andere hoofdstukken zijn variaties, *case studies* van gebouwen en architecten, zoals 'Viervant en het Teylershofje in Haarlem' of 'De toren van Nijkerk.'

De centrale these van Von der Dunk is dat de vernieuwing van de bouwkunst vanaf circa 1760, de ommezwaai van rococo naar meer classicistisch geïnspireerd bouwen, moet worden gezien in samenhang met sociaal-economische en politieke ontwikkelingen. Hoewel de Republiek in die tijd in feite de periode van haar grootste rijkdom beleefde, voelden de notabelen zich overvleugeld door Engelse en Duitse concurrenten. Zij moesten verwerken dat hun staat niet zoveel macht had als zij dachten of wensten, en weten dat aan verslachte moraal en gebrek aan daadkracht. Een reveil was gewenst, en de (Gouden) zeventiende eeuw werd inspiratiebron en voorbeeld – ook in de bouwkunst, waar een terugkeer naar de vormentaal van het Hollandse barokke classicisme kan worden vastgesteld. De Muiderpoort in Amsterdam (1771), het stadhuis van Weesp (1772) en de achtkantige Hervormde Kerk in Berlikum (Friesland, 1777) vallen allemaal onder wat Von der Dunk met een gelukkig gevonden term 'Hollandse Herleving' noemt.

De herneming van de zeventiende-eeuwse vormentaal was algemeen en voor alle politieke facties bruikbaar. Maar de tweede vernieuwing in de bouwkunst, de invoering van het 'Griekse bouwen' ofwel het internationale neoclassicisme (waarin alle onderdelen een constructieve functie moesten hebben; zuilen mochten bijvoorbeeld alleen worden gebruikt als ze werkelijk iets te dragen hadden), werd volgens Von der Dunk geclaimd door de Patriotten. Zij voelden zich de nieuwe Grieken – vrije, creatieve mensen die zich in denken en doen afzetten tegen de 'tirannie' van Oranje. Omdat alleen patriotse opdrachtgevers ontwerpen in deze stijl hebben laten maken door patriotse bouwmeesters, terwijl het hof liet bouwen in een veel minder 'antikiserende' Lodewijk xvi-stijl, stelt Von der Dunk dat de twee stijlrichtingen een politieke achtergrond en lading hadden.

Tegen deze visie is wel iets in te brengen. Het aantal voorbeelden van neo-antiek bouwen – waarvan de vrijstaande zuilenportiek het duidelijkste kenmerk is – is buitengewoon klein. De stoot tot dit neoclassicisme, zoals de auteur uitgebreid laat zien, werd in 1772 gegeven door de landelijk en zelfs internationaal uitgeschreven prijsvraag voor een nieuw stadhuis in Groningen. De man achter het programma van eisen, waar een zuilenportiek deel van uitmaakte, was de zeer bereisde en internatio-

naal bekende Groningse hoogleraar Petrus Camper, die eerder bekend stond om zijn onafhankelijke en vaak eigenzinnige meningen dan om zijn patriotse overtuigingen. De architect Giovanni Giudici, die Schiedam van een gasthuis met een 'peristyle' voorzag, was een katholiek zonder uitgesproken politiek profiel. En van Henry Hope, de bouwheer van het internationaal-classicistische paviljoen Welgelegen bij Haarlem, moet Von der Dunk toegeven dat hij buiten de politieke kaders viel (p. 70). Voeg hierbij dat de auteur, die altijd zeer nauwgezet annoteert, juist voor de tegenstelling van patriots versus prinsgezind bouwen bij cruciale uitspraken geen onderbouwing levert, en het wordt duidelijk waarom deze these, hoewel zonder meer aantrekkelijk, toch minder overtuigend is.

Vanwege de vele gegevens die het aandraagt, en vooral omdat het aanzet tot denken over de verhouding tussen bouwkunst en politiek, is *Een Hollands heiligdom* een nuttig boek. Maar zijn pretenties maakt het slechts ten dele waar; het blijft vooral een aanzet.

Lex Hermans

Faculteit Letteren, Leiden

Frans Buelens, *Congo 1885-1960. Een financieel-economische geschiedenis* (Berchem, Epo, 2007) 671 p. ISBN 9789064454387.

Met *Congo 1885-1960: een financieel-economische geschiedenis*, schreef Frans Buelens, drijvende kracht achter het Studiecentrum voor Onderneming en Beurs te Antwerpen, het meest diepgravende overzichtswerk nu voorhanden over de Congolese exploitatie ten tijde van Leopold II en de Belgische kolonisatie. Het boek is niet de enige vernieuwende studie die recent verscheen en een nieuw licht werpt op de Belgische koloniale geschiedenis. Zo publiceerde Guy Vanthemsche (Vrije Universiteit Brussel) een met de studie van Frans Buelens complementair boek *Congo: de impact van de kolonie op België* (Lannoo, 2007, 328 p.). Is het vertrekpunt van Vanthemsche 'de kolonie haar plaats te geven in de 'nationale' geschiedenis', dan behandelt Buelens de financieel-economische exploitatie van Congo veeleer als een op zichzelf staand verhaal.

Zoals Buelens in zijn inleiding waarschuwt, is de gekozen analyseopzet er één die een verregaande intellectuele inspanning van de lezer vergt. Het boek is immers niet in de eerste plaats opgezet als een handig naslagwerk, niettegenstaande de biografische schetsen in het notenapparaat, de heldere opbouw en de uitgebreide indexen van bedrijven en personen die een prominente rol speelden in de Belgische koloniale overheersing. Het boek kwam in eerste instantie tot stand om een inzicht te krijgen in de wirwar aan bedrijven actief in Kongo, een monnikenwerk waarbij Buelens een specialisatie uitbouwde in het bewerken van beursgegevens en boekhoudkundige data. Uit dit onderzoek vloeit ook de centrale hypothese van het boek voort: de in de regel door Belgen gecontroleerde Congolese ondernemingen tekenden winsten op die lucratiever waren dan wat bedrijven vanuit andere Europese grootmachten opzetten. Meer bepaald stelt de auteur dat deze bedrijven in en vanuit België zo uitgroeiden tot machtige grondstoffenleveranciers, terwijl precies daardoor in Congo nagelaten werd een duurzame economische structuur uit te bouwen.

Deze these wordt in deze economisch-financiële studie vanuit het bredere historische en institutionele debat geduid en uitgewerkt in zeven hoofdstukken. Drie

hoofdstukken bespreken de periode voor de Eerste Wereldoorlog, de overige vier de periode tot 1960; aan de feitelijke bespreking van bedrijven en sectorale ontwikkeling – transportinfrastructuur, mijnbouwmaatschappijen, energievoorziening, bankwezen, plantage-economie, holdings en verwerkende nijverheid wordt logischerwijs de meeste aandacht besteed: circa 375 pagina's. In de duidende hoofdstukken vooraf wordt vooral ingezoomd op de institutionele organisatie van respectievelijk het Leopoldistische en Belgische koloniale model. De spreekwoordelijke kers op de taart is een bondig hoofdstuk, met een finale berekening van de rendementen en winstvoeten van de bestudeerde Congolese investeringen.

Naast Britse, Duitse en Amerikaanse concerns blijkt vooral de betrokkenheid van grote namen uit de Belgische, vooral Antwerpse zakenwereld. Deze koloniale exploitatie was er volgens Buelens één in twee fases: voor 1914 en erna. Met het Javaanse koloniale model in het achterhoofd, verwierf Leopold II in 1885 zijn kolonie in het hart van het Afrikaanse continent en werden via het beruchte roofbouwsysteem tropische producten, in de eerste plaats rubber en ivoor, in steeds groter wordende aantallen naar het moederland afgeleid. In de tweede fase, na de overname door België en het verdwijnen van Leopold II, kregen de handelsfamilies en holdings de Congolese economie geheel in handen. De nadruk kwam naast de plantage-economie met vooral de grote katoenbedrijven, ook op de mijnbouw te liggen. Concentreerde het koloniaal economisch bestel zich aanvankelijk integraal op het exporteren van de grondstofrijdommen naar het moederland, dan trok na de Tweede Wereldoorlog een beperkte industrialisatie in Congo aandacht.

Met *Congo 1885-1960* beschikken we nu over een basiswerk dat de economische drijfkracht achter de Belgische kolonisatie bloot legt: het maken van superwinsten ten koste van de Congolese bevolking en dankzij de daar aanwezige grondstoffen. Hoewel het eindoordeel van Buelens geen verrassingen biedt, geldt dit wel voor de wetenschappelijke onderbouwing. De netwerkanalyse van de vele koloniale ondernemingen en ondernemers maakt aanspraak op volledigheid en wordt voor het eerst uitgediept dankzij een econometrische analyse van een grote hoeveelheid beschikbaar cijfermateriaal.

Vanzelfsprekend is met dit werk niet alles gezegd en geschreven over de ondernemingen en personen achter de Belgische kolonisatie. Het is eenmaal zo dat het beschikbare materiaal over het ene of andere bedrijf of ondernemer, op het moment van onderzoek, van wisselende intrinsieke kwaliteit getuigde. Toch is het de bijzondere verdienste van Buelens dat vele voormalig blinde onderzoeksvlekken worden ingekleurd en een inhoudelijk evenwichtige structuur wordt aangeboden. Een kanttekening is dat in de bespreking van de transportinfrastructuur de uitbouw van het spoorwegennetwerk, in bijzonder in vergelijking met de scheep- en luchtvaart, te veel ruimte krijgt toegemeten. Zeker is dat met deze nieuwe *state of the art* Buelens de historici niet alleen dwingt de ex- en impliciet aanwezige onderzoeksagenda te vervolledigen, maar vooral dieper te graven naar de economische koloniestructuren en de maatschappelijke gevolgen ervan en dit vooral binnen een ruimer internationaal perspectief. Kortom, Buelens schreef voor historici en historisch geïnteresseerden een diepgravende academische studie én een omvattend naslagwerk, een magnum opus waarvan de historische betekenis pas mondjesmaat doordringt bij volledige lezing.

Stéphane Hoste

Vakgroep Nieuwste Geschiedenis, Gent

Leo Lucassen en Wim Willems, *Gelijkheid en onbehagen. Over steden, nieuwkomers en nationaal geheugenverlies* (Uitgeverij Bert Bakker: Amsterdam, 2006) 143 p. ISBN 10 90 351 3107 x; Leo Lucassen en Wim Willems (ed.), *De krachtige stad. Een eeuw omgang en ontwikkeling* (Uitgeverij Bert bakker: Amsterdam 2007) 303 p. ISBN 978 90 351 3106 4.

In het eerste van de hier te bespreken boeken zijn onder meer de oraties van de auteurs afgedrukt. Zij bezetten gezamenlijk een leerstoel sociale geschiedenis aan de Universiteit Leiden/Campus Den Haag. Aan het eind van de programmatische oratie van Wim Willems (p. 64-65) beroept hij zich op een advies van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO), *Eenheid, verscheidenheid en binding. Over concentratie en integratie van minderheden in Nederland* (SDU: Den Haag, 2005). Volgens dit advies vormen 'gemeenschappelijke verhalen een belangrijke strategie voor bindingen tussen mensen (van verschillende herkomst, AK)'. Ook volgens Willems is 'een stedelijke gemeenschap (...) een optelsom van vertellingen, door eigen inwoners of door anderen'. Als historicus wil hij recht doen aan 'de dynamiek van hun verhalen tezamen'. Alleen zo 'valt er greep te krijgen op gezamenlijke aspecten van het historisch bewust-zijn'. De verwijzing naar het RMO-advies keert terug in het inleidende stuk van Willems in de bundel die de beide jonge hoogleraren het jaar daarop redigeerden (p. 35). Volgens de RMO dient 'de overheid actief op zoek te gaan naar gedeelde verhalen', naar een 'overkoepelende geschiedenis'. Elders in de bundel verwijst sociologe Tineke Lupi ook naar het overheidsbeleid (p. 55): het kabinet heeft het versterken van de bindingen tussen burgers tot inzet van beleid gemaakt; het vraagstuk van migranten zou alleen op te lossen zijn als mensen zich meer bij elkaar betrokken voelen. Willems wil hierop aansluiten door een vorm van geschiedschrijving waarin alle stadsbewoners (ongeacht hun herkomst) hun verhalen kwijt kunnen.

Dit uitgangspunt riep bij mij de vraag op: wordt hier nu de RMO ingezet om een bepaalde historische aanpak te legitimeren, of is het andersom: laat de historicus zich inschakelen in de vormgeving van het kabinetsbeleid? Voor het laatste pleit dat de bundel tot stand is gekomen op verzoek van het Ministerie van VROM. Het ministerie had behoefte aan een historische verdieping van het beleid, zo blijkt uit het voorwoord. Voor het eerste pleit dat Willems al sinds jaar en dag bezig is verhalen van stadsbewoners, c.q. Hagenaars te verzamelen. Op basis daarvan publiceerde hij verschillende boeken. Ik wil hem dus het voordeel van de twijfel gunnen en hem geen instrumentele geschiedschrijving in de schoenen schuiven. Dat neemt niet weg dat er in zijn benadering een sterk normatief element zit, dat, toevallig of niet, samenvalt met het kabinetsbeleid. In de conclusie van de bundel wordt dit nog eens bevestigd: '... het zichtbaar maken en verbinden van verschillende stemmen van bewoners in een gemeenschappelijk referentiekader kan een nuttige functie vervullen in de realisatie van een gezamenlijke band. Het geheugen als opstap tot een verbindend verhaal kan de beoogde sociale cohesie op z'n minst een stap dichterbij brengen' (p. 260). Als doel van geschiedschrijving is dit niet alleen normatief, het is ook nog eens romantisch. Iedereen die vertrouwd is met de methode van mondeling geschiedschrijving weet dat 'herinnering' vaak moeilijk te scheiden is van heimwee, nostalgie en vertekening. Willems lijkt zich hiervan wel bewust te zijn, getuige zijn uitspraak 'heimwee naar de verloren tijd en een geblokkeerd historisch geheugen versterken elkaar nogal eens' (p. 258), maar daarmee lost hij het probleem niet op. Op welke gronden beslist hij eigenlijk over de historische waarde van deze verhalen? De geformuleerde uitgangs-

punten doen vrezen dat die gronden louter normatief zijn, namelijk hun betekenis voor de vorming van een op elkaar betrokken stedelijke gemeenschap.

Het mag duidelijk zijn dat ik over dit element in deze publicaties niet enthousiast ben. Duurzame geschiedschrijving kan niet gebaseerd zijn op een verzameling subjectieve verhalen die op grond van beleids- of andere normen met elkaar in verband worden gebracht. Dat geldt wat mij betreft ook voor de tegenhanger hiervan, namelijk de inzet van de ‘vaderlandse geschiedenis’ (lees: het ‘verhaal’ van alleen de witte Nederlanders) als middel om de integratie van nieuwkomers te bevorderen. In *Gelijkheid en onbehagen* vegen Willems en Lucassen terecht de vloer aan met de traditionele en in feite belegen visie op de ‘vaderlandse geschiedenis’ van onder meer Paul Scheffer, een van de belangrijkste protagonisten van dit idee. Net als de ‘stedelijke gemeenschap’ bij Willems is ‘het vaderland’ bij Scheffer en andere cultuurnationalisten een sterk normatief en ideologisch geladen begrip, waar een historicus zich beter verre van kan houden. Ook de canon van de vaderlandse geschiedenis wordt door Lucassen en Willems kritisch onder de loep genomen, vooral het gebrek aan aandacht voor de sociale en culturele dynamiek die de migratie door de eeuwen heen in de Nederlandse samenleving teweeg heeft gebracht. Het belang daarvan is vooral dat het duidelijk maakt dat er niet zoiets als een Nederlands ‘volk’ met een ‘eigen’ geschiedenis bestaat.

Voor zover het doel van Lucassen en Willems is de geschiedschrijving van de stad (en het land) te verrijken en te verbreden door ook de rol en betekenis van migratie en migranten daarin te betrekken, kan ik hun aanpak wel onderschrijven. Daarvoor is echter een analytische en geen normatieve aanpak wenselijk. Gelukkig vinden wij in de bundels ook een aantal uitstekende artikelen waarin de normatieve uitgangspunten van de overheid en anderen kritisch worden geanalyseerd. De meeste zijn gebaseerd op elders al gepubliceerd wetenschappelijk onderzoek dat nu voor een niet specialistisch publiek wordt uitgelegd. Lucassen verwijst regelmatig naar zijn bevindingen uit het fraaie vergelijkende onderzoek (*The Immigrant Threat*) naar de vestiging en integratie van negentiende- en twintigste-eeuwse migratiestromen van etnische groepen in Europa: de Italianen, de Polen en de Ieren in de negentiende eeuw in respectievelijk Frankrijk, Duitsland en Engeland in de negentiende, en de West-Indiërs, Turken en Algerijnen in respectievelijk Engeland, Duitsland en Frankrijk in de twintigste eeuw. Dat onderzoek bevestigt in feite de oudere Chicago-school opvattingen over de toenemende acceptatie en integratie van migranten na drie generaties. In zijn oratie verbindt Lucassen dit verhaal met sociale in- en uitsluitingsprocessen op stedelijk niveau, waardoor de migratiegeschiedenis wordt ingebed in een algemeen sociaal-stedelijk historisch analysemodel.

In het licht van hiervoor genoemde normatieve uitgangspunten van Willems vond ik vooral enkele artikelen opvallend die de waarde van het begrip ‘stedelijke gemeenschap’ ter discussie stellen. Op basis van haar proefschrift bestrijdt Tineke Luppi mijn inziens terecht de steeds weer opduikende mythe dat ‘de (arbeiders)buurt’ een op elkaar betrokken gemeenschap zou (moeten) zijn. De netwerken en sociale verbanden van de wijkbewoners zijn veel diverser en breder dan hun woonbuurt; bovendien is de bewoning dynamisch door met de geografische verbonden sociale mobiliteit. Deze conclusie is al vaker getrokken (lees bijvoorbeeld de fraaie analyse van Gribaudo over Turijn) en wordt hier als kritiek op het kabinetsbeleid geformuleerd. Een andere interessant voorbeeld van netwerkvorming buiten de stedelijke gemeenschap beschrijft Paul van de Laar. Hij laat zien dat de transnationale en onderlinge banden van de Kaapverdianen in Rotterdam veel sterker zijn dan die met de overige

Rotterdamers, maar dat dat hun integratie en maatschappelijk succes helemaal niet in de weg staat.

Gelukkig hebben de samenstellers dus ook auteurs toegelaten die (zij het impliciet) kritisch zijn op hun eigen uitgangspunten. Beide bundels zijn interessant, mede omdat zij de tegenspraak zelf organiseren. Zij zijn bovendien ook voor de niet ingewijden uitstekend leesbaar. Dat Bert Bakker ze alle twee in eenzelfde opmaak heeft uitgegeven zou er op kunnen wijzen dat dit het begin van een reeks is, maar daarvoor worden verder geen aanwijzingen gegeven.

Ad Knotter

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg / Universiteit Maastricht

Jacco Pekelder, *Sympathie voor de RAF. De Rote Armee Fraktion in Nederland, 1970-1980* (Amsterdam: Mets & Schilt, 2007) 367 p. ISBN 978-90-5330-579-9.

De Utrechtse historicus Jacco Pekelder, tot voor kort verbonden aan het Duitsland Instituut, heeft een leesbaar en leerzaam boek geschreven over de acties, meningen en gevoelens in Nederland rondom de Duitse terroristische organisatie Rote Armee Fraktion. Pekelder is op verschillende terreinen actief. In de eerste plaats geeft hij een schets van het radicale politieke klimaat in de Bondsrepubliek en in Nederland. In de tweede plaats maakt hij een nauwgezette reconstructie van de gebeurtenissen in de jaren zeventig en de fase 1977-1978 in het bijzonder. In de derde plaats probeert hij de sympathie voor de RAF in Nederland te verklaren. In de laatste plaats evalueert hij het Nederlandse beleid destijds en trekt hij enkele conclusies over de manier waarop een overheid met terrorisme om kan gaan.

Pekelders historische schets van de jaren zestig en zeventig is een inleiding die in deze omvang en diepgang nog niet in het Nederlands bestond. Hij beschrijft het ontstaan van het terrorisme uit studentenbeweging, rebellerende jeugdcultuur, derde wereld cultus en romantisch radencommunisme. Ook geeft hij een drietal biografische schetsen van de in Nederland gevangen genomen terroristen: Knut Folkerts, Gert Schneider en Christoph Wackernagel. In deze schetsen gaat Pekelder dieper in op zowel het politiek-culturele klimaat van de Bondsrepubliek als op het individuele radicaliseringsproces. Duidelijk is dat onvrede over de gebrekkige denazificatie en de trouw aan de grote bondgenoot Amerika hierin een belangrijke rol speelden. Maar ook individuele lotgevallen zijn van invloed op deze radicalisering: ondanks een behoorlijke intelligentie werd vaak de opleiding afgebroken. De vriendenkring vertoonde vaak sektarische trekjes. Aspirant-terroristen woonden in de regel in een sterk gepolitiseerde *Kommune* of *Wohngemeinschaft*, daar voltrok zich het definitieve radicaliseringsproces.

Ook het linkse milieu in Nederland komt aan de orde. Voor zijn verhaal over de Nederlandse advocaten van de RAF en verwante steuncomité's had Pekelder de beschikking over een unieke bron: het archief van de RAF-advocate Josephine Dubois. Dit berust momenteel bij het IISG. Ook de berichtgeving in de Nederlandse media komt uitvoerig aan bod. Duidelijk is dat de Nederlandse media te allen tijde bereid waren de Duitse regering en politiek het 'nadeel van de twijfel' te geven. De angst voor een *Überwachungsstaat* zat diep bij dit deel van links. Zij zagen de Bondsrepubliek als een spookbeeld dat zich ook naar Nederland kon uitbreiden.

Pekelder maakt een mooi portret van het actiewezen zoals dat opkwam naar aanleiding van de gebeurtenissen in Duitsland. Katalysator waren de lotgevallen van het enige Nederlandse RAF-lid Ronald Augustin. In de logica van de RAF ging de strijd in de gevangenis gewoon door. Publiciteit door hongerstakingen en andere protesten was daarbij een essentieel wapen. Sommige gevangenen zoals Meinhof en Augustin, maar óók de RAF-gevangenen in Nederland verbleven langere tijd in isolatie. Deze praktijk van de Duitse en later ook de Nederlandse autoriteiten was aanleiding voor talloze solidariteitsacties. De RAF maakte graag gebruik van begrippen als 'Isolationsfolter' en 'sensorische deprivatie'. Het was de Nederlandse arts en activist Sjef Teuns die dit begrip internationaal wist te lanceren. Pekelder is terecht kritisch over het gebruik van dit begrip. Het is de vraag of de omstandigheden werkelijk zó slecht waren, zeker in Stammheim hadden de RAF-gevangenen feitelijk een gezellige *Wohngemeinschaft* georganiseerd met mannen en vrouwen op één afdeling!

De Nederlandse solidariteitsacties kwamen in de zomer van 1974 op gang, waarbij vooral Ronald Augustin aandacht kreeg. Belangrijk waren groepen zoals de Rode Jeugd, het Rood Verzetsfront, Bond voor Wetenschappelijke Arbeiders en een club met de cryptische naam het Komitee Anti Duitse Terreur. Later ontstond het Medisch-Juridisch Comité geleid door advocaten en 'vertrouwensartsen'. Voortrekker was de roemruchte advocaat Bakker Schut. Pekelder is kritisch over de wijze waarop Bakker Schut, maar ook sommige artsen, zich verregaand identificeerden met hun cliënten. Zij misbruikten hun ambt om hun cliënten politieke en logistieke steun te bieden.

In het kader van de Schleyer-ontvoering in de herfst van 1977 kwamen Duitse terroristen in Nederland in actie. Bij arrestaties viel zelfs een dode aan de kant van de politie. De gevangenneming van deze terroristen plaatste de Nederlandse regering voor de beslissing hoe ze met deze vluchtgevaarlijke en radicale gevangenen om moest gaan. Pekelder is overwegend positief over de Nederlandse bewindslieden zoals Den Uyl en Van Agt. Kort gezegd: ze lieten zich niet gek maken door de dreiging en zeker niet door de actiecomités. De auteur heeft wel kritiek op de verregaande veiligheidsmaatregelen en op het vrij botte optreden van staatssecretaris Haars.

Effectief was het wel. Bevrijdingsacties bleven achterwege en uiteindelijk werden de terroristen aan Duitsland uitgeleverd. Pekelder ziet deze stoere *no-nonsense* houding als navolgenswaardig voor nu. Zijn inziens is de Nederlandse regering tegenwoordig te snel in paniek en slaagt er niet in een zelfverzekerde houding aan te nemen. In de recente perikelen rondom het geval Wilders werd het gelijk van Pekelder nog eens bevestigd.

Pekelder opent het boek met een spannende beschrijving van de schietpartijen, om daarna in een soort 'flashback' een en ander uit te leggen. Of deze filmische techniek echt geslaagd is, weet ik eigenlijk niet. Het maakt het boek onnodig ingewikkeld en de niet-ingevoerde lezer vliegen in eerste instantie de namen en data om de oren. De beschrijving van de juridische verwickelingen is soms wat taai, maar Pekelder blijft wel altijd helder schrijven.

Al met al is dit boek een aanrader. Iedereen die zich bezighoudt met terrorisme, of met Duits-Nederlandse betrekkingen, of met de geschiedenis van extreem-links in Nederland wordt goed bediend.

Willem Melching
Universiteit van Amsterdam

Eelco Beukers (ed.), *Hollanders en het water. Twintig eeuwen strijd en profijt* (Hilversum: Verloren, 2007) 2 dln., 606 p. ISBN 9789065509710 (deel 1), ISBN 9789065509727 (deel 2), ISBN 9789065509734 (set 2 delen).

Enkele jaren geleden verscheen de vierdelige *Geschiedenis van Holland*. De Stichting Geschiedschrijving Holland heeft daar in 2007 een vervolg aan gegeven door de publicatie van het boek *Hollanders en het water. Twintig eeuwen strijd en profijt*. Een prachtige uitgave in twee banden, voorzien van talloze illustraties. Zeventien specialisten belichten in het boek uiteenlopende thema's rond Holland en het water. Uiteraard komen de voor de hand liggende onderwerpen als landaanwinning, visserij, transport en defensie uitvoerig aan bod. Maar ook wordt er uitvoerig aandacht besteed aan de zorg voor de waterkwaliteit en de opkomst van de kust- en waterrecreatie.

In het verleden zijn bestuurlijke instituties of het landschap vaak het uitgangspunt geweest bij het schrijven van een waterstaatsgeschiedenis. In *Hollanders en het water* vormen de mensen en hun drijfveren echter het uitgangspunt. Hoe gingen de inwoners van Holland om met hun natte leefomgeving? Hoe wisten zij de beloften, die dit landschap in zich had, te verwezenlijken? Volgens het gangbare beeld hebben de Hollanders eeuwenlang eensgezind strijd gevoerd tegen het water. Die gedachte wordt in dit boek echter gecorrigeerd. De Hollandse waterstaatsgeschiedenis blijkt juist opvallend conflictueus. Ruzies en onenigheden lopen als een rode draad door de verschillende bijdragen. Hoogheemraadschappen weigerden bijvoorbeeld de vervulde grachten van de steden te spoelen, boeren protesteerden heftig tegen inundaties in oorlogstijd en steden ruzieden over de aanleg en het gebruik van trekvaarten.

Dat de geschiedenis van het Hollandse waterbeheer niet alleen het verhaal is van eendracht, overleg en overeenstemming, wordt vooral goed duidelijk uit de bijdrage van Milja van Tielhof. Zij plaatst enkele kritische kanttekeningen bij de mythische oorsprong van het poldermodel. Volgens de populaire opvatting werkten de bewoners van het vlakke polderland eendrachtig samen in de strijd tegen het water. Alle belanghebbenden hadden inspraak bij de besluitvorming en men streefde naar consensus. Al die veronderstellingen stoelen echter niet op historisch onderzoek. Integendeel, het lijkt erop dat de elite steeds meer de dienst uitmaakte in de polder.

Hollanders en het water is een fraai overzichtswerk, voorzien van een uitvoerige en beredeneerde bibliografie. De bijdragen zijn weliswaar zeer verschillend van aard, maar geven samen een compleet beeld van de Hollandse waterstaatsgeschiedenis. Toch blijft het boek een beetje hangen op het niveau van een – overigens goede – samenvatting van de laatste stand van het onderzoek. De verschillende bijdragen hadden zeker aan waarde gewonnen wanneer nadrukkelijker was ingegaan op de vraag of en in welke mate de 'eigenheid' van Holland werd bepaald door het water. Ontleenden de Hollanders hun zelfbeeld en zelfbewustzijn aan het water? Belangrijk is ook de vraag wat Holland nu precies onderscheidde van het andere 'watergewest', Zeeland. Waarom konden Amsterdam en Rotterdam uitgroeien tot belangrijke havensteden en bleven de Zeeuwse havens achter? Misschien was het goed geweest als sommige auteurs, om deze vragen te beantwoorden, eens wat vaker over de provinciale grenzen hadden gekeken. Dat het water sommige Hollandse plaatsen wel degelijk een eigen karakter verschafte, blijkt onder andere uit de mooie bijdrage van Louis Sicking over de Hollandse zeevisserij en walvisvaart tot 1857. Hij beschrijft dat in de vissersplaatsen aan de kust het merendeel van de mannelijke bevolking een groot deel van het jaar op zee verbleef. Dat had zijn weerslag op de positie van

vrouwen in deze plaatsen. Zij moesten zorgen voor eigen inkomsten om het gezin draaiende te houden.

Dit boek toont in ieder geval aan dat de Hollandse waterstaatsgeschiedenis, zeker als het gaat om de twintigste eeuw, zich niet beperkt tot Holland alleen. De oplossingen voor allerlei problemen rond het beheer en gebruik van water moeten steeds meer op nationaal en internationaal niveau worden gevonden. De kustverdediging is een taak geworden van de rijksoverheid, vissers krijgen steeds meer te maken met Europese regelgeving en waterleidingbedrijven fuseren en vergroten hun afzetgebied ook buiten de provinciegrenzen. Ondertussen neemt de betrokkenheid van de Hollanders bij het water steeds meer af, zo laat Guus Borger zien in de slotbeschouwing van het tweede deel. Polderbesturen, waterschappen en hoogheemraadschappen vervulden lange tijd een belangrijke publieke functie, terwijl de besturen slechts gevormd werden door een kleine groep mensen. Vandaag de dag kan iedere Hollander, door het uitbrengen van zijn stem, invloed uitoefenen op het beleid. De belangstelling is echter minimaal. Om met Borger te spreken: de waterrat is een landrot geworden.

Arjan Nobel

Universiteit Leiden, Vakgroep Geschiedenis

Gerrit Voerman m.m.v. Lucas Osterholt, *De vvd Visueel. Liberale affiches in de Twintigste Eeuw* (Amsterdam: Boom, 2008) 128 p. ISBN 978-90-8506-539-5.

Dit boek geeft in 128 pagina's een aantrekkelijk vormgegeven overzicht van de affiches van de vvd en zijn voorlopers. Het boek is uitgebracht naar aanleiding van het zestig jarig bestaan van de op 24 januari 1948 opgerichte vvd en met steun van deze partij tot stand gekomen. Jan van Zanen, voorzitter van de jarige partij, schreef het voorwoord. De auteurs plaatsen de liberale affiches in de algemene geschiedenis van dit politieke propagandamiddel. Zoals Gerrit Voerman in *Om de stembus. Verkiezingsaffiches 1918-1998* (1992, 2002) al betoogde kan de veranderende vormgeving worden gezien als een afgeleide van de politieke geschiedenis. Eind negentiende, begin twintigste eeuw bestond het politieke beeldaffiche nog niet. Bij de verkiezingen, via districten, werd gebruik gemaakt van tekstaffiches met daarop de naam van de te verkiezen persoon en de namen van de personen die de verkiesbare steunden.

Het affiche nam in belang toe met de stapsgewijze groei van het electoraat naar het algemeen mannenkiesrecht (1917) en het algemeen vrouwenkiesrecht (1919). Toen werd ook het districtenstelsel opgeheven en werd de concurrentie tussen de partijen meer ideologisch in het dan al sterk verzuilde Nederland. In de jaren 1920 en 1930 droegen de politieke affiches een zwaar ideologische boodschap uit. Katholieken, protestanten, maar vooral socialisten maakten gebruik van een duidelijke beeldtaal. De vooroorlogse liberalen profileerden zich moeizamer. Als zuil was het liberalisme het minst ontwikkeld. Men greep daarom naar een begrip als 'Algemeen'. Ook omarmden de liberalen het 'nationale' en de monarchie; oranje is een terugkerende kleur. Daarin waren zij echter zeker niet uniek: nationale symbolen werden door alle partijen met uitzondering van socialisten en communisten ruim en graag gebruikt. Een gevoel van bedreiging sprak uit diverse vooroorlogse liberale affiches, waarin de Nederlandse stemmer, geplaatst tussen de 'zwarten' (de klerikalen) en de 'roden' (de socialisten), zich naar twee kanten moest verdedigen.

Het gebruik van deze tegenstelling in de beeldvorming werd na 1930 verlaten toen liberale partijen mee gingen regeren met de ARP en CHU. De socialisten echter bleven voor alle liberalen partijen een immer te gebruiken schrikbeeld. De vooroorlogse liberalen hebben kunstenaars als Martin Monickendam, Willy Sluiter en Jan Franken werk laten maken dat kon concurreren met affichekunstenaars uit het socialistische kamp. Maar ongetwijfeld vanwege de andere maatschappelijke en politieke positie van respectievelijk het liberalisme en het socialisme, oogt het werk voor de socialisten uit die tijd vooruitstrevender.

De liberaal P.J.Oud keerde in 1947 terug uit de PvdA om met de Partij voor de Vrijheid de vvd te vormen. De campagnestijl voor de verkiezingen van 1948 is zakelijker. De vvd zet bij deze verkiezingen als enige partij een foto van de partijleider op het verkiezingsaffiche. In alle latere verkiezingen wordt dat door steeds meer partijen nagevolgd. Een aardig detail uit het vvd conceptcampagneplan voor 1948 is, dat daarin in eerste instantie werd afgeraden om het affiche voor het raam te hangen. Dan zou namelijk voor de hele wereld zichtbaar worden dat de vvd-sympathisanten in de betere buurten woonden. Dit advies werd niet overgenomen. Desondanks verliepen deze verkiezingen redelijk succesvol voor de nieuwe partij.

Campagnes werden vanaf de jaren 1950 stapsgewijs zakelijker en professioneler. Als landelijke politieke partij streefde de vvd uiteraard naar een eenvormige beeldvorming. Deze centralisatie ging met de nodige strubbelingen gepaard. Afdelingen als die in Den Haag, Rotterdam, Leiden en Dordrecht maakten hun eigen affiches. Maar vooral de Amsterdamse afdeling was lastig. Interessant genoeg waren deze lastige Amsterdammers juist conservatiever dan de rest van hun partij. De Amsterdamse afdeling maakte gebruik van het reclamebureau RABAG van Lázsló Weiss. Zijn affiches en ook de ontwerpen van Eddy Samson, zijn een uitzondering op de trend van verzakelijking. Ze zijn tamelijk beeldend. Op een poster van Eddy Samson grijpt de rode klauw van Van de Kieft (PvdA) in het loonzakje van de gewone man. *De vvd Visueel* besteedt uiteraard aandacht aan het beroemde nog steeds gebruikte beeld van de drie oranje letters op blauwe achtergrond. Vreemd genoeg wordt van dit uit 1966 stammende ontwerp, 'de chocoladeletters', de ontwerper niet genoemd.

Het afnemende belang van het affiche laten de auteurs zien aan een inzichtelijke telling: voor de campagne van de verkiezingen van 1956 werden door alle partijen samen 1,75 miljoen affiches verspreid. Dat is één affiche op drie kiezers. Voor de verkiezingen van 2002 waren deze cijfers 550.000 en één affiche op twintig kiezers.

De beroering in 2006 rond de vvd-lijsttrekkerverkiezing heeft geen vernieuwing in de politieke affichecultuur opgeleverd. Wel werd daarbij gebruik gemaakt van *placards*, borden met een naam of korte tekst die bij een politieke bijeenkomst televisiegeniek en op het juist moment juichend omhoog moeten worden gestoken. Dat Rita Verdonk niet samen met Mark Rutte op het verkiezingsaffiche voor de verkiezingen van 22 november 2006 wilde worden geportretteerd, kan geen nieuws zijn voor wie de afloop van hun tweestrijd kent.

De vvd Visueel geeft een boeiende kijk op een stuk politieke beeldcultuur. Je zou willen dat er zoiets was voor alle andere stromingen. Een kanttekening is dat niet alle liberale en vvd-affiches zijn getoond of opgesomd terwijl niet duidelijk wordt welk selectie criterium voor opname is gebruikt. Ook wordt het algemene verhaal van het afnemen van het belang van het affiche als propagandamiddel slechts in algemene termen verteld. De precieze afwegingen van de campagneleiders bij het gebruik van reclamebureaus en de verschillende middelen zoals pers, radio en later televisie, kom je niet te weten.

Naast een overzicht van de visuele geschiedenis, is *De vvd Visueel* ook een eenvoudige en makkelijk toegankelijke politieke geschiedenis van de vvd en voorlopers. Voor diepgravender werk kan de lezer de publicaties *Zestig jaar vvd* onder redactie van Patrick van Schie en Gerrit Voerman en Van Schie's *Vrijheidsstreven in verdrukking* ter hand nemen.

Huub Sanders

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

Bart van de Putte, *Partnerkeuze in de negentiende eeuw. Klasse, romantiek, geografische afkomst en de vorming van sociale groepen op de huwelijksmarkt* (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2005) 461 p. ISBN 90-5867-470-3. Tevens verschenen als proefschrift aan de Katholieke Universiteit Leuven 2003.

‘De kenmerken van de bruidegom, de bruid en hun families verraden het samenkomen van mensen met specifieke karakteristieken, zoals leeftijd, sociale en geografische afkomst.’ Met deze woorden begint Van de Putte zijn onderzoek naar partnerkeuze in de negentiende eeuw. De keuze of aanvaardbaarheid van een huwelijkspartner met bepaalde kenmerken vormt volgens de auteur een indicator voor de mate van openheid in een samenleving. In een moderne samenleving spelen geslacht, geografische en sociale afkomst niet langer een doorslaggevende rol in het leven van mensen maar zal bijvoorbeeld de romantische liefde een belangrijke rol spelen bij de keuze van een huwelijkspartner.

Het vertrekpunt van de studie vormt de zogenoemde modernisatietheorie welke een veelvuldig behandeld thema binnen het sociologische en historisch onderzoek is. Het idee achter deze theorie is de overgang van een traditionele, ‘gesloten’ en overwegend agrarische samenleving naar een moderne, ‘open’ samenleving. Deze evolutie naar maatschappelijke openheid wordt geplaatst in de negentiende eeuw en is een gevolg van alomvattende processen als urbanisatie, industrialisatie, secularisatie, alfabetisering en nationalisme. De veronderstelling daarbij is dat de pre-industriële samenleving gekenmerkt wordt door patriarchale gezinnen die van elkaar worden onderscheiden door hiërarchisch gerangschikte sociale lagen en waar het leven zich afspeelt in kleinschalige, lokale gemeenschappen. Het partnerkeuzepatroon in deze *setting* wordt gedomineerd door homogame huwelijken waarbij de echtelieden afkomstig zijn uit dezelfde sociale laag en regio, en door huwelijken waarbij de man veelal ouder is dan de vrouw. In de moderne samenleving echter worden individuen gerangschikt naar verworven status (opleiding) en kunnen huwelijken getypeerd worden als sociaal en geografisch heterogaam (men huwt een partner buiten de eigen groep) en is juist sprake van homogamie naar leeftijd (huwelijken tussen leeftijdsgenoten). In het eerste hoofdstuk onderwerpt Van de Putte de stelling dat samenlevingen fundamenteel veranderen als zij modern worden aan een kritische analyse en presenteert tevens de nodige alternatieve visies. Zo stelt hij onder meer dat bepaalde veranderingsprocessen typerend voor de negentiende eeuw zoals klassenformatie, de opkomst van het kostwinnermodel en het verburgerlijkingproces (de druk om gehuwd te zijn neemt toe) juist zullen resulteren in meer geslotenheid. Het uiteindelijk empirisch toetsen van de modernisatietheorie doet Van de Putte door deze te vertalen naar een onderzoek naar partnerkeuze.

De dataset die hij hiervoor gebruikt is afkomstig van de huwelijksregisters van drie Vlaamse steden: het industriële Gent, het kleine Aalst en de ambachtelijke provinciestad Leuven. In totaal levert dat ongeveer 23.000 huwelijksakten op voor de periode 1800-1913. De akten geven informatie over onder meer leeftijd, beroepstitel, geboorteplaats en analfabetisme (wel of niet kunnen ondertekenen van de akte) van de huwelijkspartners maar ook van ouders en getuigen. Voor de indeling van de beroepstitels in beroepsgroepen is gebruik gemaakt van de *Historical International Standard Classification of Occupations* (HISCO). De HISCO-titels zijn vervolgens ingedeeld naar een mede door de auteur ontwikkeld beroepenclassificatiesysteem op basis van economische en culturele macht, getiteld *Social Power* (СОСРО) welke in het tweede hoofdstuk en in de bijlagen uitvoerig wordt behandeld.

De drie laatste hoofdstukken behandelen achtereenvolgens de analyse van het databestand met betrekking tot de 'peilers' van het onderzoek naar partnerkeuze in het verleden, namelijk homogamie naar sociale herkomst, geografische afkomst en leeftijd. Door middel van log-lineaire analyse (het meten van verschillen tussen het verwachte en het waargenomen huwelijkspatroon) en logistische regressieanalyse (de kans om al dan niet heterogaam te huwen) wordt de ontwikkeling van het negentiende-eeuwse huwelijkspatroon voor de drie steden afzonderlijk in kaart gebracht.

Uit de bevindingen blijkt dat van een geleidelijke overgang naar meer openheid allerminst sprake was. Ze laten juist een meer complex huwelijkspatroon zien. Wel vinden er verschuivingen plaats zoals een toenemende heterogamie naar sociale afkomst. Daarbij zijn het voornamelijk leden van de stedelijke lagere klasse die buiten de eigen subgroep (geschoolden, laaggeschoolden, ongeschoolden) trouwen (p. 271). Op deze manier ontstaat een relatief grote arbeidersgroep waarbinnen grenzen worden gepasseerd terwijl de grens met de middenklasse blijft bestaan. Een andere belangrijke grens blijkt geografische herkomst; vooral rurale migranten raken gedurende de hele negentiende eeuw nauwelijks geïntegreerd op de stedelijke huwelijksmarkt (p. 333). In de late negentiende eeuw huwen wel steeds meer leeftijdsgenoten met elkaar wat volgens de auteur wijst op een toename van romantisering of kameraadschap onder gehuwden (p. 397).

De conclusie van deze dissertatie is niet het enige bijzondere aspect aan het werk. Grote verdienste is zonder meer het 'verklarende' karakter; op overtuigende wijze worden hypothesen getoetst waarbij alle mogelijkheden van het bronnenmateriaal volledig worden benut. Daarbij worden continu kritische kanttekeningen geplaatst waardoor de auteur mogelijke kritiek altijd voor is. De keerzijde hiervan is echter dat de leesbaarheid weleens wordt bemoeilijkt, vooral door de veelheid aan tabellen, modellen en grafieken in het betoog en het frequent herhalen van het theoretisch kader. Een ander pluspunt van de studie is het gebruik van de HISCO-beroepencodering en de ontwikkeling van het СОСРО-schema. Dit maakt namelijk internationaal-comparatief onderzoek naar partnerkeuze mogelijk. Hopelijk zal Van de Putte hier zelf het voortouw in nemen.

Evelien Walhout

Universiteit van Tilburg, Departement Sociologie

Leen Beyers, *Iedereen zwart. Het samenleven van nieuwkomers en gevestigden in de mijncité Zwartberg, 1930-1990* (Amsterdam, Aksant 2007) 340 p.
ISBN 9789052602738.

Dit boek, waarop de Belgische historica Leen Beyers in 2004 aan de Katholieke Universiteit van Leuven promoveerde, is een studie over de integratie van verschillende groepen migranten in de mijncité Zwartberg, gelegen ten noorden van Genk. De mijn in Zwartberg werd in 1926 operationeel om na veertig jaar, toen de vraag naar kolen sterk was gedaald de poorten te sluiten. Door die poort waren in de tussenliggende jaren duizenden mijnwerkers in en uit gegaan. Niet alleen Belgen, maar vooral buitenlanders, voornamelijk Polen en Italianen, en daarnaast Tsjechen, Joegoslaven, Spanjaarden en Grieken, en ten slotte ook nog enige Turken en Marokkanen.

In dit goed geschreven, gedegen boek vraagt Beyers zich af hoe de integratie van deze verschillende groepen is verlopen en in hoeverre de wederzijdse sociale identificaties werden bepaald door de specifieke context van de door de directie van de Cockerill n.v. bepaalde rekrutering (althans tot de oorlog), verzorgde huisvesting en creëerde uiteenlopende instituties in de mijncité. De hoofdvraag luidt of door de gemeenschappelijke status van mijnwerker ('iedereen zwart') etnische verschillen inderdaad ondergeschikt waren en solidariteit en tolerantie overheerste, of dat er meer schuil ging achter al die zwarte gezichten?

Beyers liet zich inspireren door de etnografische schets van een Engels mijnwerkersstadje in York, *Coal is our life* (1956) van N. Dennis en anderen en sluit daarnaast aan bij sociologische theorieën en concepten over sociale identiteiten op wijk- en buurtniveau. Om de solidariteit/tolerantie these binnen het door het mijnbedrijf gedomineerde Zwartberg te toetsen, maakt zij een onderscheid tussen institutionele relaties (migrantenverenigingen, mijnverenigingen, onderwijs en buurtopbouwwerk) en publieke familiariteit tot uiting komend in burenhulp en sociale contacten tussen de bewoners en hun kinderen.

In de analyse wordt veel aandacht besteed aan de geografie van de wijk. Hoe was die opgebouwd, wie woonde waar en wie ging met wie om? Hoewel die woonstructuur grotendeels werd bepaald door de mijn en daarnaast de parochie en het opbouwwerk, bestonden er binnen de wijk grote verschillen, zowel in daadwerkelijk omgang tussen burens en groepen als in de wederzijdse perceptie op grond van etniciteit, gender, generatie en klasse. De auteur put deze informatie uit 72 interviews met 102 bewoners en 14 sociale werkers en priesters, wier uitspraken zij vervolgens confronteerde met een groot aantal andere (archief) bronnen. De systematische wijze waarop de auteur deze schat aan informatie beeldend voor het voetlicht weet te brengen, biedt een unieke en uitermate interessante inkijk in zo'n zestig jaar wijkgeschiedenis.

Nu kun je met zo'n microscopische blik al gauw het spoor volledig bijster raken, zo niet in dit geval. Geïnspireerd door de klassieke studie van Elias en Scotson, werk van de Nederlandse sociologe Talja Blokland en de Franse socioloog Bourdieu analyseert Beyers op subtiële wijze de verhouding tussen gevestigden en nieuwkomers (vóór de oorlog vooral de Polen, daarna Italianen) en de mate van 'familiariteit' tussen wijkbewoners. Tot slot bedt zij haar studie in in de discussie over verschillen en overeenkomsten tussen oude en nieuwe migranten in de Verenigde Staten en West Europa.

Deze exercitie, waarbij Beyers op minutieuze wijze de onderlinge relaties tussen de bewoners van Zwartberg bestudeert en de verschuivingen die daarin in de tijd optraden reconstrueert, heeft geresulteerd in een innoverende studie naar integratie-

processen, zowel in structurele (positie in onderwijs en arbeidsmarkt) als identificatiele (hoe zien bewoners zichzelf en hoe worden ze gezien?).

Op het eerste gezicht lijken de uitkomsten enigszins voorspelbaar. Tot op zekere hoogte was iedereen inderdaad zwart en leidde de mijnpolitiek tot een afname van gepercipieerd etnisch verschil door de gedeelde woon- en klassenpositie. Daarmee verdween etnisch verschil echter niet en het duurde jaren voordat nieuwkomers door de gevestigden als gelijken werden geaccepteerd. Daarnaast leidde de komst van nieuwe groepen tot het onzichtbaar worden van eerdere immigranten. Interessanter is echter dat Beyers overtuigend laat zien dat die wederzijdse identificatie vaak niet gepaard ging met integratie in structurele zin. Zo wisten de kinderen van de migranten zich nauwelijks boven hun ouders uit te werken en was er vooral bij veel kinderen van Italianen in de jaren zestig en zeventig sprake van criminaliteit, bendevorming, drugsverslaving en onderklassenvorming. Bovendien is het aardig te zien dat in de jaren vijftig en zestig de falende integratie van de Italianen op lokaal niveau in culturele termen (achterlijke, zuidelijke mentaliteit en tradities) werd geduid.

Met de komst van Turken en Marokkanen in Zwartberg en omgeving vanaf de jaren zestig en de culturalisering van het immigratiedebat in de jaren tachtig, werden deze Italianen, wier integratie op structureel vlak dus nogal te wensen overliet, niettemin tot de gevestigden gerekend en kon het beeld ontstaan van een geslaagde integratie van de 'oude' migranten en het mislukken van de 'nieuwe'. Een belangrijke conclusie van Beyers' boek is dan ook dat beide beelden niet kloppen en opiniemakers, politici en beleidsmakers nog veel van migratiehistorici kunnen opsteken. Tegelijkertijd leert het boek dat de door de mijnen gecreëerde woonomgeving, die door speciale mijnfunctionarissen tot eind jaren vijftig werd gecontroleerd en onderhouden, een belangrijke factor vormde in de integratie van opeenvolgende groepen arbeidsmigranten en hun gezinnen.

Het enige minpuntje, maar dat betreft meer de uitgever dan de auteur, is de lelijke vormgeving van de koft en de wel erg beknopte index. Afgezien daarvan is *Iedereen Zwart* met afstand het beste boek over de Belgische migratiegeschiedenis dat de afgelopen decennia is verschenen.

Leo Lucassen
Universiteit Leiden

Steven Gunn, David Grummitt en Hans Cools, *War, state, and society in England and the Netherlands, 1477-1559* (Oxford etc.: Oxford University Press, 2007) 395 p. ISBN 978-0-10-920750-3.

Het centrale thema van dit werk zijn de gevolgen van oorlogvoering voor de macht van de Engelse en Nederlandse staat in ruwweg de eerste helft van de zestiende eeuw. Daarmee levert het boek een bijdrage aan het lopende debat over de relatie tussen oorlog en staatsvorming. Bekende exponenten van dit debat als Charles Tilly en Jan Glete poneerden een rechtstreeks verband tussen deze twee fenomenen. Oorlogen kost(t)en veel geld en door de noodzaak via belastingheffing de oorlogsinspanning te financieren zou vanaf circa 1500 geleidelijk de moderne, gecentraliseerde staat zijn ontstaan. Gunn, Grummitt en Cools – verbonden aan respectievelijk de Universiteit van Oxford, het History of Parliament-project en de Universiteit Leuven – hebben hun

sporen verdiend met publicaties over adellijke cultuur, oorlog en staatsvorming in Tudor Engeland en de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden. Zij vinden bestaande theorieën te lineair en eenvoudig en te zeer gefixeerd op de ontwikkeling van militaire en fiscale instituties. Deze fixatie is vooral het gevolg van de mogelijkheid die het biedt om de groei van de staat te kwantificeren. De auteurs besteden slechts één hoofdstuk aan de instituties en trekken hier de conclusie dat oorlog weliswaar tot sterkere militaire en fiscale systemen leidde, maar dat deze geen simpel gereedschap waren om de bevolking te beheersen, noch direct een permanente aanwas van de staatsmacht betekenden.

In het grootste gedeelte van het boek staan niet de instituties maar de politieke verhoudingen binnen de staat centraal; het gaat de auteurs erom hoe de mobilisatie voor de veelvuldige oorlogen de machtsrelaties in de Engelse en Nederlandse samenleving beïnvloedde. Concreet gebeurt dit door achtereenvolgens de consequenties van oorlog voor de machtspositie van de steden, de adel en de onderdanen in het algemeen te bestuderen, zowel in relatie tot de vorst als onderling. Binnen deze context is vanzelf veel aandacht voor de sociaal-economische impact van oorlog in beide landen. Zo blijkt dat de Nederlandse steden veel meer hadden te lijden van en onder oorlog dan hun Engelse tegenhangers. Daarnaast komen ook meer abstracte zaken als identiteit en zelfbeeld aan bod. Oorlog behield bijvoorbeeld in beide staten een centraal belang in de adellijke identiteit; edelen speelden een belangrijke rol in het mobiliseren van de maatschappij voor oorlog.

Gunn, Grummitt en Cools maken ook in dit werk duidelijk dat het verband tussen oorlog en staatsvorming wel degelijk bestond, maar ze tonen eveneens aan dat deze in de praktijk aanzienlijk complexer was dan theorieën als van Tilly en Glete suggereerden. De auteurs laten zien dat voor zowel steden, adel als onderdanen in het algemeen de relatie met de heerser veranderde door het fenomeen oorlog. De veranderingen vonden echter meest plaats door middel van onderhandelingen. Bovendien kon de machtsuitoefening van de vorst slechts toenemen door macht te geven aan hen die bereid waren samen te werken in de uitvoering ervan en die vaak als tussenpersoon in de onderhandelingen optraden. Deze bemiddelaars waren doorgaans edellieden, die zo het fenomeen oorlog hielpen de staat te creëren. Het was echter een staat waarin oorlog de adel hielp zijn macht te behouden en zelfs verder te ontplooiën. Divergentie in ontwikkeling tussen en binnen de Nederlanden en Engeland wijten de auteurs aan geopolitieke factoren, economische verschillen en overerfde politieke tradities. Geopolitiek helpt bijvoorbeeld verklaren waarom het binnenland van Engeland in de onderhavige periode veel minder de impact van oorlog ondervond dan de Nederlandse gewesten. Voor wat betreft de politieke tradities was het meest frappante onderscheid de sterkere centrale regering van Engeland, terwijl de Habsburgse regering worstelde met een lange traditie van zelfstandige en mondige steden en gewesten.

Dit is een mooi en geslaagd overzichtswerk, dat daardoor echter enkele gebreken van de 'grote greep' vertoont. Zo zijn de introducties adequaat maar soms wat summier. De waarde van dit werk is vooral gelegen in de nieuwe wegen die het opent voor een debat dat vaak binnen de geijkte paden blijft. Toekomstig onderzoek naar de staatsvormende consequenties van oorlogvoering in de vroegmoderne periode kan hiervan profiteren. Dit onderzoek zal ook aandacht moeten besteden aan de samenhang van de factor oorlog met andere factoren in het staatsvormingsproces als religie en de ontwikkeling van de idee van de moderne soevereine staat. Voor de eerste helft

van de zestiende eeuw zou het interessant zijn een dergelijke vergelijkende studie tussen de Nederlanden en aartsvijand Frankrijk te doen.

Erik Swart
Universiteit Antwerpen

Angélique Janssens (ed.), *Gendering the fertility decline in the Western World* (Bern: Peter Lang 2007) 364 p. ISBN 978-3-03911-311-8.

Binnen de sociale en historische wetenschappen is het concept *gender* niet meer weg te denken waar het gaat om de sociale en culturele dimensie van sekseverschillen en machtsrelaties. Toch krijgt dit thema nog niet in alle disciplines de aandacht die het behoeft. Dit is onder meer het geval in de historische demografie, waar pas sinds kort aandacht is ontstaan voor de relatie tussen *gender* en demografische processen. Dit is op zijn minst verbazingwekkend te noemen want juist in deze discipline houdt men zich bezig met vraagstukken waarbij *gender* centraal zou moeten staan, zoals de levenslopen van mannen en vrouwen, seksualiteit, gezinssamenstelling en geboortebeperking.

Met het doel deze kloof enigszins te dichten werd in het voorjaar van 2005 aan de Radboud Universiteit in Nijmegen een internationaal congres gewijd aan deze problematiek onder de veelzeggende titel *Were women present at the demographic transition?* De bundel bevat het merendeel van de tijdens dit seminar gepresenteerde papers. Dezelfde vraag werd tien jaar eerder al gesteld door de Australische feministische historica Alison Mackinnon die stelde dat historisch-demografen over het algemeen geen oog hadden voor de rol van vrouwen en *gender* in hun onderzoek naar de eerste demografische transitie. Met deze transitie wordt bedoeld de overgang van een situatie met hoge vruchtbaarheid en sterfte naar een situatie gekenmerkt door lage sterfte en vruchtbaarheid, die in de westerse wereld plaatsvond tussen grofweg 1830 en 1960. De hier besproken bundel gaat vooral over het proces van vruchtbaarheidsdaling: het uit- en afstellen van geboortes.

De reden voor de 'onzichtbaarheid' van vrouwen in het onderzoek naar de vruchtbaarheidsdaling is volgens Janssens dat men lange tijd uitsluitend demografisch gedrag op macroniveau heeft gemeten waardoor werd voorbijgegaan aan *female agency*, dat wil zeggen de rol van vrouwen als besluitvormers en hun functie in de sociale diffusie van geboortebepkend gedrag. In onderzoek naar de vruchtbaarheidsdaling 'verschenen' vrouwen slechts in variabelen als 'huwelijksleeftijd van de vrouw' of het op macroniveau gemeten 'percentage vrouwen werkzaam in de landbouw', als indicator van modernisering. Er zou zo een beeld van vrouwen zijn neergezet als passieve wezens die processen van sociale verandering simpelweg ondergingen. Volgens Janssens dient het proces van vruchtbaarheidsdaling echter vooral te worden beschouwd als een sociaal proces waarin verschillende belangen, motivaties, ideologieën en sociale posities van zowel mannen als vrouwen een rol spelen. Het doel van bovengenoemd congres was dan ook vooral aan te tonen wat het gebruik van de variabele *gender* toevoegt aan onze kennis over de vruchtbaarheidstransitie, waar de rol van vrouwen in het besluitvormingsproces van contraceptie centraal staat. De bundel bevat in totaal elf bijdragen waarin recent onderzoek wordt gepresenteerd naar de ontwikkeling en oorzaken van de vruchtbaarheidstransitie in onder meer Zweden,

Engeland, Nederland en Australië. Helaas ontbreekt een studie over Noord-Amerika of Canada in dit rijtje.

De bundel bevat een inleiding van Angélique Janssens waarin een beknopte historiografische beschouwing wordt gegeven, geadstrueerd met een aantal belangrijke thema's en modellen betreffende de relatie tussen *gender* en vruchtbaarheidsgedrag. Bij elk thema of debat worden één of meer bijdragen in de bundel geïntroduceerd. Hier wordt meteen de enorme diversiteit in de transitie(s) binnen de westerse wereld duidelijk. De bijdrage van Jutta Schwarzkopf over het vruchtbaarheidsgedrag onder de katoenweefsters in Lancashire laat zien dat daar waar vrouwen na het huwelijk in de fabriek naast (hun) mannen bleven werken, er een lokale *gender*-cultuur ontstond waarbinnen echtparen overeenstemming bereikten over geboortebeperving. Juist deze fabrieksarbeidsters hadden een lage vruchtbaarheid, terwijl de gehuwde vrouwen in de textielfabrieken van Enschede en Tilburg een hoge vruchtbaarheid hadden. Hier waren arbeidersgezinnen kennelijk nog lange tijd afhankelijk van de lonen van kinderen, zo laat de bijdrage van Janssens zien. Ervaringen van vrouwen op de industriële arbeidsmarkt hadden dus niet overal hetzelfde effect. Andere thema's in de bundel betreffen onder meer de invloed van onderwijs en religie op vruchtbaarheid.

Opvallend aan de studies in deze bundel is het rijke bronnenmateriaal waarover men beschikt. Naast grootschalige datasets met individuele levenslopen wordt gebruik gemaakt van kwalitatieve bronnen zoals negentiende-eeuwse autobiografieën uit de Engelse arbeidersklasse, Noorse vrouwentijdschriften en brieven van mannen en vrouwen gericht aan een Zweedse organisatie voor seksuele voorlichting. Op deze manier is er ruime aandacht voor het individuele besluitvormingsproces met betrekking tot vruchtbaarheidsdaling. Tegelijkertijd wordt niet voorbijgegaan aan de rol van mannen: tot de introductie van de pil in de jaren 1960 was geboortebeperving juist in grote mate afhankelijk van de medewerking van mannen.

Het boek toont overtuigend aan dat de introductie van *gender* nieuwe inzichten oplevert op het terrein van de historische demografie. Zo laat de studie over Stuttgart rond 1900 van de hand van Müller en Schraut zien dat de sociale achtergrond van vrouwen (in dit geval dochters van witte-boorden employees en ambtenaren) van beslissende invloed was op het vruchtbaarheidsgedrag van jonge echtparen (p. 265). In Spanje was er sprake van een zogenoemd 'grootmoeder-effect': dochters van vrouwen met een zeker opleidingsniveau pasten vaker geboortebeperving toe dan vrouwen wier moeder geen of weinig onderwijs had genoten (p. 37). Daarom kan deze bundel zeker beschouwd worden een waardevolle aanzet tot verder onderzoek op dit terrein.

Evelien Walhout
Universiteit van Tilburg